

Sulton Iskandar Mirzo Davrida Ilm – Fan Taraqqiyoti

Jo'rayev Jamoliddin Aminjonovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

ABSTRACT

Maqolada Amir Temurning nabirasi Umarshayxning o'g'li Sulton Iskandar Mirzoning Forsda hukmronligi davrida ilm-fanning rivojlanishi va uning saroyida ijod qilgan shoir Haydar Xorazmiy va Muiniddin Natanziy kabi olimlar va fuzalolarning ijodi haqida qisacha ma'lumot berdi.

In the article, he gave brief information about the development of science during the reign of Sultan Iskandar Mirzani, the son of Umarshaikh, the grandson of Amir Temur, and the work of scientists and scholars, such as the poet Haydar Khorazmi and Muiniddin Natanzi, who worked in his court.

V state on dal kratkuyu informatsiyu o razvitiu nauki v period pravleniya sultana Iskandara Mirzani, syna Umarshayxa, vnuka Amira Temura, a takje o deyatelnosti uchyonux i uchyonux, takix kak poet Xaydar Xorezmi i Muyniddin Natanzi, kotoryy rabotal pri yego dvore.

ARTICLE INFO

Received: 6th December 2023

Revised: 4th January 2024

Accepted: 7th February 2024

KEY WORDS:

temuriylar, ilm, fan, madaniy, adabiy, muhit, san'at, adabiyot, tarix, olimlar, taraqqiyot
Timurids, science, cultural, literary, environment, art, literature, history, scientists, development.

Timuridy, nauka, kulturnaya, literaturnaya, okrujayushaya sreda, iskusstvo, literatura, istoriya, uchyonnye, razvitie

Temuriylar davrida fan va madaniyatning taraqqiy etishining adabiyot va tarix sohasida xam ko'rinadi. XV asrda Movarounnahr va Xurosonda ilm-fan, adabiyot, san'at va madaniyatning XII-XIII asrlarga nisbatan keng taraqqiy etishi tasodifiy bir hol emas edi. Chunki, Amir Temur tomonidan asos solingan temuriylar davlatining poytaxti Samarqandga dunyodagi o'z kasbining mohir usta va naqqoshlari, shoir va xattotlari yig'ildi hamda keyingi davrlar uchun ham bu manba vazifasini o'tadi. Shuning uchun ham Samarqandda, keyinchalik ikkinchi poytaxt sifatida tashkil topgan Xurosonning Hirot shahrida san'at va adabiyot sohalarining eng mashhur namoyandalari yetishib chiqdi.

Bu davrda Samarkand va Hirotda Amir Temur an'analari davom ettirilib, bu poytaxt shaxarlarda olimu fuzalolar, shoiru bastakorlar, me'moru binokorlar va naqqoshu mohir xunarmandlarning kattagina guruhi to'plangan edi. [9: 99]

Haydar Xorazmiy Amir Temurning nabirasi Sulton Iskandar mirzo ibn Umarshayxning Forsning Sheroz viloyatida podsholigi davrida ijod bilan mashg'ul bo'lgan ijodkorlardan. [5: 368] Ma'lumki, Amir Temur 1392-1393 yillarda o'zining ikkinchi o'g'li Umarshayxga Fors o'lkasini zabt etish ishiga mutasaddi qilib tayinlaydi. Binobarin u Istahr, Farak, Shahriyor va shunga o'xshash bir necha qal'alarni zabt etadi. Umar Shayx Mirzo Sherozda Hartomu deb nomlangan zab etish uchun qal'ani yaqinroq tomosho qilaman deb bir

tepalik ustiga chiqib, qal'a tomon nazar tashlaydi shu zahoti nogohoniy otilgan o'q unga tegadi va u vafot etadi.

Mavlono Haydar Xorazmiyning qaysi shaharida qachon tug'ulgani va qachon va qaerda vafot etgani hozircha to'liq ma'lum emas. Ma'lumotlarga ko'ra XIV asrning birinchi yarmi va XV asr boshlarida yashab ijod qilgan. Mir Haydarning kelib chiqishi Xorazmdan. [12:236] Undan Bizgacha "Maxzan ul-asror" vaznida "Gulshan ul-asror", "Xisrav va Shirin" vaznida "Gul va Navro'z", payg'ambarimizning me'rojga chiqqan voqeasi haqida turkiy tilda yozilgan "Me'rojnoma" va Mirzo Ulug'bekka atab yozilgan bir qasidasi bizgacha yetib kelgan.

1400 yilda sohibqiron Amir Temur Forsda hukmron bo'lib turgan nabirasi Pir Muhammad Mirzo (Umarshayx Mirzoning katta o'g'li) Sheroziy sohibqironning yurishlaridan biriga o'zini kasallikka solib qatnashmaganligi sababli uni hokimlik mansabidan olinadi.

Faqat 1403 yilda Pir Muhammad Mirzoga Sherozni qaytarib beradi. 1405 yilda Amir Temur Iskandar Mirzoni Hamadonga hokim etib tayinlaydi. 1410 yilda Pir Muhammad Mirzo Sheroziy Kermon viloyatidan, Duchoha mavze'ida amir Xoja Husayin sharbatdor tomonidan qatl etilgach, 1410 yilda Iskandar mirzo akasining vorisi sifatida uning o'rniga taxtga o'tiradi.

Iskandar Mirzo garchi oz muddat hukmronlik qilgan bo'lsa-da, shu muddat ichida o'zining saroyi atrofiga anchagina olim va shoirlarni to'play olgan edi. Bulardan Muyiniddin Natanziy, Haydar Xorazmiy kabilar. [5:103] Ma'lumki, XV asarning birinchi yarmida Samarqand va Hirot o'zining adabiy muhiti va ilmiy markazlari bilan birga bosha joylarda, jumladan Forsda ham birmuncha adabiy madaniy kuchlar to'planib, tarixda ma'lum iz qoldirdi.

Fors o'lkasidagi madaniy-adabiy muhit hali yetarlicha o'rganilmagan. Bu davrda ijod etgan so'z san'atkorlarining ijodiy faoliyati har tomonlama tekshirilmagan. Shunga qaramay mavjud ma'lumotlar asosida XV asrning birinchi choragida Forsdagi adabiy muhit- Haydar Xorazmiy yashab ijod etgan adabiy-ma'naviy muhit tug'risida qo'yidagilarni aytish mumkin. [4:64]

Buning misoli sifatida Muiniddin Natanziy keltirish mumkin. Muiniddin Natanziy haqida Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush- shuaro" asarida Muiniddin Natanziy Sulton Iskandar davrida Iroqu Ajam va Forsda shuhrat topgan olimlar jumlasidan bo'lib, Mirzo Iskandaning maqomot va holoti hamda tarixini yozgan", deb ma'lumot beradi. [4:154]

Muiniddin Natanziy o'z asarini 816/1413/14 yilda yozib tugatgan va dastlab o'sha paytda Fors viloyati hokimi Amir Temurning nevarasi Sulton Iskandar ibn Mirzo Umarshayx (1384-1415) ga bag'ishlagan. Asarning Yevropa sharqshunoslariga dastlab ma'ulm bo'lgan qo'lyozma nusxalari sarlavxasiz hamda muallifi noma'lum bo'lgani uchun, u Bartold tomonidan shartli ravishda "Iskandan Anonim" ("Anonim Iskandara") deb nomlangan. Boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham asar nomi sifatida qabul qilingan bu ibora "Iskandarga bag'ishlangan muallifi noma'lum asar" deb anglashiladi. [13:11]

Sulton Iskandar hukmronligi davrida ijodkorlar nafaqat forsiy tilda ijod qilganlar, balki turkiy tilda ham ijod qilganlar va bu tilda ijod qilishga targ'ib etganlar. Haydar Xorazmiy o'tmishdoshlari va zamondoshlari boshlagan va Temurbek va temuriyzodalar davrida yangi bosqichga ko'tarilgan turkiy adabiy til va badiiy adabiyotning ravnoqi uchun bo'lgan kurashni o'z ijodi misolida dadil davom ettirdi. Shuning uchun ham uning asarlari Koshg'aru Bosfor bo'g'ozigacha bo'lgan yerlarda yashagan turkiy qavmlar orasida keng tarqalgan. U garchi manbalarda qayd etilganidek birnecha tilda ijod qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da turkiy tilda-o'z ona tilisida ijod etishni turkiy xalqlar farzandining burchi yanglig' qabul etgan va Iskandar Mirzoning taklifini "jon tish"i va "dardu ranj" bilan qabul qilgan. Iskandar Mirzo o'zi she'riyatga qiziqqanligi hamda turkiy tilda ijod qilganligi sababidan shu muqaddas ona tilining ravnaqi uchun shoiru ilm-fan ahllarini doimo qo'llab -quvvatlab, ularni rag'batlantirib turgan. Bu haqda Haydar Xorazmiy "Kitob yozilishining bayoni" bobida Iskandar sulton unga:

Turk zuhuredur ochunda bu kun,
 Boshla uluq yir birla turkona un!
 Rost qil ohangi: Navou Hijoz,
 Tuz Yotug'on birla Shotirg'uni soz!
 Turk surudini tuzuk birla tuz,
 Yaxshi ayolg'u birla ko'kla Qo'buz.

Soʻzda maning tavrimga erur dilpisand,
Tabʼgʼa gulqand bikin sudmand. [8: 52 a]

Xorazmiy ijodi haqida Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy, Bobur, Komron Mirzo, Shayx Ahmad binn Xudoydod Taroziy, Sayid Qosimiy, Faxriy Hiraviy kabi ustozlar oʻz asarlarida soʻz yuritgan. Haydar “Gulshan ul- asror”ni ajoyib asar ekanini necha bor takidlagan edilar oʻz asarlarida. Chunki, keyingi yillarda topilgan yangi-yangi maʼlumotlar “Gulshan ul-asror”ni tarjima asar boʻlmay mumtoz adabiyotimizning nodir naʼmunasi va uzoq tarixiy taraqqiyotni boshidan kechirib kelayotgan falsafiy-axloqiy dostonlar: “Qutadgʻu bilig” (Yusuf xos Hojib), “Hibbat ul-haqoyiq” (Ahmad Yugnakiy) dostonlarining mantiqiy davomi ekanini tasdiqlaydi. Ushbu asarning birnecha naʼmunalari bizgacha yetib kelgan.

Nizomiy Ganjaviy nomi qadimdan xalqimiz orasida mashhur, taʼbir joiz boʻlsa, u oʻzbekning oʻz shoiriga aylanib ketgan. Alisher Navoiyгина emas, barcha mumtoz shoirlarimiz uni oʻzlariga ustoz deb bilishgan. XIV asr oʻrtalaridayoq Qutb Xorazmiy uning eng mashhur dostoni “Xusrav va Shirin”ni tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan edi. Oradan bir asr oʻtgach, Haydar Xorazmiy xamsa asoschisining “Maxzan ul-asror” dostoniga javoban “Gulshan ul-asror” asarini yaratadi. [11: 10] “Maxzanul-asror” (Gulshanul-asror) asari 1413 yili Sherozda yozilgan. [12: 236-238]

Abdurazzoq Samarqandiy oʻzining “Matlaʼ us-saʼdayn va majmaʼ ul- bahrayn” asarida yozishicha Sheroz viloyatining hukmdori Sulton Iskandar Mirzo fozilu shoirlarni yigʻib, ulugʻ bobosi Temurbekka oʻxshab ularga homiylik qilgan. Kezi kelganda ularning mehnatiga yuksak baho berib ragʻbatlantirib turgan. Bu haqda Abdurazzoq Samarqandiy qiziq bir voqeani keltirgan. U yozadi: “Mavlono Maʼruf (Maʼruf xattoti Bagʻdodiy) jahon isteʼdodlarining saromadi va zamona nodirasi edi. Xattotlikdan boshqa yana turli –tuman fanlar va xilma-xil kamolotlarga ega edi.

U, Sulton Ahmadi Bagʻdoddin yuz oʻgirib, Isfahonga Mirzo Iskandar ibn Mirzo Umarshayx huzuriga kelgan va uning kitobxonasiga tayin qilingan edi. Aytishlaricha, Mirzo Iskandar har kuni besh yuz bayt muqarrar qilganiga qaramay, u bir kunda bir ming besh yuz bayt koʻchirgan va soʻng ikki kungacha hech narsa yozmagan. Va Mirzo Iskandarning hukmiga xilof ish qilgan. Mirzo Iskandar nega, u ikki kun hech narsa yozmaganini soʻraganda “Bir kunda uch kunlik kitobat qilishni istayman”-deb javob bergan. Soʻng, Mirzo Iskandarning buyrugʻi bilan soyabonlar va chodir tikkanlar. Bir kishi qalam tarashlab turgan. Mavlono esa yozabergan. Nomozgargacha bir ming besh yuz baytni gʻoyat nozik qilib bitirgan. Mirzo Iskandar unga koʻp inʼomlar bergan. [1: 389-390]

Yana shu muallifning yozishicha (1410 voqealarida) Mirzo Iskandar Koʻshki Zar sahosida Navroʻz ayyomida mamlakat chegaralarini mustahkamlash va yurtni kengaytirish maqsadida arkoni davlat bilan Quriltoy-Kengash oʻtkazgan va har bir kasb egasiga zaruriy topshiriqlar bergan. Xuddi holatni Haydar Xorazmiy “Gulu Navroʻz” dostonida:

Bashoratnoma berdi xotiri gʻayb,
Hunar qildi hidoyat, butradi ayb.
Magar axtar muborak urdi folim
Ki, shahanshoh oʻngina tushti holim.
Tarahhum qildi oʻz eski qulina,
Nazar qildi navosiz bulbulina.
Buyurdikim, bu gul faslinda darhol.
Gulu Navroʻzning ovozasin sol!..
Ayt ul qissani turkiy tilina
Ki, totqon til, halovatdin bilina.
Bu farmondin siniq koʻnglum sevundi,
Bu maʼniliq avunchodqin avundi
Kim, urdi subhidam maʼni Buroqi,

Navo tuzdum qadah chevrudi soqi...– [7: 354- 355]

deb shirin xayol ogʻushida oʻsha damlarni esga oladi. Bu xolisona aytilgan fikrlar Iskandar Mirzoning bobosi Temurbekdek turkiy tilning ravnaqi ilm-fan, sanʼat va adabiyot hamda taraqqiyot muxlisi ekanini dalillash bilan birga, davlatni adolat bilan boshqarishda hamma kasb egalariga hurmat bilan qaraganini koʻrsatadi.

“Gul va Navro‘z”ning “Madhi podsho” bobida asarning Iskandar Mirzoga maqtovlar bag‘ishlanganligini ko‘rish mumkin:

Kel ey jon bulbuli pardoz qil,
Shahanshoh madhini og‘oz qil.
Sikandar dinining pushti posi,
Tegishlik yer yuzining podshosi.
Asolat birla Sulton ibn Sulton,
Otadin jud surar Xon ibn Xon
Jaloliddin vad-dunyo muzaffar,
Bahodir podshoh sulton Iskandar

كیل ای جان بلبلی برداز قیلغیل
شهنشاه مدحینی آغاز قیلغیل
سکندر دینینک بشت پاسی
تیگیشلیک یر یوزینینگ پادشاسی
اصالات بیرلا سلطان ابن سلطان
آتادین جد سرار خان ابن خان
جلال الدین و الدنیا مظفر
[8:4b] بهادر پادشاه سلطان اسکندر

Shu kabi maqtovlar bilan birga Iskandar Mirzoni ilm homiysi ekanligi, nafaqat ilmi homiysi, balki uning o‘zi ham olim va ma‘rifatli kishi ekanligini ushbu baytlarda ifoda etadi:

Maorif birla irfon ichra ma‘ruf,
Haqoiyq birla bir mon ichra mavsuf.
Qomuqi fanlarda sohibi fandin ortuq,
Bilig birla bo‘lur bilgandin ortuq.
Ne donish, ne zarkim, ziyda bor,
Olur ilmu zar, ondin namudor.
Agar andeshasin qilsa tahyul,
Badiha shud qilg‘ay juzvdin kul.
Ne ilmu ulum ichra a‘lam,
Oluslab ilmu ma‘lumotni ham.

معاریف بیرلا عرفان ایچره معروف
حقایق بیرلا بیرمان ایچره موصوف
قاموق فن لارده صاحب فندین آرتوق
بیلیک بیرلا بولور بیلگاندین آرتوق
نی دانش نی ضر کیم ذی دا بار
آلور علم و ضر آندین نمودار
اگر اندیشاسی قیلسا تحیل
بدیهه شد قیلغای جزودین کل
نی علم و علوم ایچره اعلم
[8:4b] الوسلاب علم و معلوماتنی هم

- deb ushbu baytda Iskandar Mirzoni “Ne ilmu ulum ichra a‘lam” har qanday ilm-fanning eng bilimdoni” deb ta‘riflaydi.

Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarida keltirishicha “...Az fuzalo, ki dar ro‘zgori Sulton Iskandar budand Mavlono Muiniddin Natanziy va Mavlono Haydar budast, ki dar turky va forsiy ash‘ore maleh dorad va javobi “Maxzan”i Shayx Nizomiyro ba turky gufta ba nomi shahzoda Iskandar” (“...Sulton Iskandar hukmronligi davrida Mavlono Muiniddin Natanziy va Mavlono Haydar kabi fozil kishilar bo‘lgan ekan. [6:154]

Mavlono Haydarning turkiy va forsiy tillarida yozilgan zavq-shavq bag‘ishlovchi nafis va go‘zal ash‘orlari mavjud. Shu bilan birga Shayx Nizomiy “Maxzan”iga turkiy tilda javob aytib, uni shahzoda Iskandarga bag‘ishlagan” deb xabar bersa, Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da Iskandar Mirzoni hurmat bilan tilga olarkan “Mavlono Haydar turkiygo‘y aning modihi (targ‘ibotchisi)ekandur. Bu aning masnaviysidin durkim:

Himmat alidur yadi bayzo degan ,
Er nafasidur dami Iso degan, [3:170]-

baytini keltirib, shoirning talantiga yuksak baho berarkan, bu bahoga ko‘ngli to‘lmay “Muhakamat ul-lug‘atayn”da Haydar Xorazmiy nomini yana hurmat bilan tilga olib, [2:128]uni turkiygo‘y shoirlarning oldingi safiga qo‘yadi va yozadi: “...To mulk arab va sort salotinidin turk xonlarga intiqol topti... Shohruh Sultonning zamonining oxirig‘acha turk tili bilan shuaro paydo bo‘ldilar...shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqumiyy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar” deyiladi.

Xulosa shuki, XV asrning birinchi yarmida Fors o‘lkasida, Sulton Iskandar Mirzo hukmronligi vaqti juda qisqa vaqt davom etgan bo‘lsada, bu davrda olimlar, ijodkorlar uchun ma‘lum bir muhit yaratilgan. Bu adabiy muhitda turli janrlardagi badiiy asarlar, tarixiy-badiiy kitoblar, she‘rlar to‘plami-bayoz, rassomchilik, xattotlik sohasida ham ayrim ishlar qilingan edi. Shu davrda Haydar Xorazmiy va Muiniddin Natanziy kabi yetuk olimlar va ijodkorlar yetishib chiqqan.

Adabiyotlar Ro‘yxati

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус саъдайн ва мажмаъ ул баҳрайн.-Т: Фан, 1969
2. Алишер Навоий. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Муҳокамат ул -луғатайн.-Т.: Фан, 2000
3. Алишер Навоий, 15 томлик, 12 том, Мажолис ун-нафоис.-Т: Фан, 1997

4. Валихўжаев Б, Ўзбек эпик поэзияси тарихидан.- Т: 1974
5. Бартольд В. В. Сочинения. II томъ 2 часть. –Москва: Наука, 1964
6. Давлатшоҳ Самарқандий.Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро), Т., 1981
7. Лутфий. Сенсан севарим. Т., 1987
8. Ҳайдар Хоразмий. Гул ва Наврўз. Туркия, Сулаймония кутухонаси, 1911 рақамли қўлёзма.
(Lutfi, Gul u Nevruz, Sulaymoniye Ktp. Leleli, No1911)
9. Суюнов С. Ҳ, Суюнова К.С. Мирзо Улуғбек мактабининг комил инсонни шакллантиришдаги ўрни. “Мирзо Улуғбекнинг жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси” номли Мирзо Улуғбек таваллудининг 615 йиллиги ва 2009 - халқаро астрономия йилига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари.-Т:Фан, 2009
10. Фаҳрий Ҳиравий, Равзат ус-салотин, Жавоҳир ул- ажойиб, Т.; Мумтоз сўз, 2014
11. Шайх Низомий Ганжавий Махзун ул-асрор/достон Ганжавий. – Тошкент: Kamalak, 2016
12. Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока.-Москва: Наука, 1985
13. Муиниддин Натанзий. Мутнаҳаб ут-таворихи Муиний. Форс тилидан Ғулом Каримий таржима қилган. “Ўзбекистон” НМИУ, 2011